

Római villa Balácán

K. PALÁGYI SYLVIA

*„Én a falun lakozót nevezem
boldognak, a várost dicsérd te.”
Horatius (ford.: Urbán Eszter)*

E horatiusi sorokkal nem kívánunk állást foglalni abban az ókortól napjainkig tartó vitában, hogy hol is jobb élni, városban, vagy falun, hol élhet az ember emberhez méltóbb életet. Az idézet kiválasztása mégsem volt véletlen. Oly sokan és olyan sokszor írtak már az egykori Pannonia limesének katonai erődítményeiről, már az I. században létrejött városairól, hogy emellett szükség van néha a vidéket, a megélhetés bázisát megtermelő gazdaságokat is bemutatni.

Latin-magyar szótáraink a villa szót falusi ház, jószág, mezei lakás, nyaraló, majorság szavakkal fordítják. Nyaraló értelemben használjuk ma is. A szakirodalom hajlamos a városközeli villa urbanákban szintén nyaralókat látni. A rustica jelzővel ellátott villák, mint a balácai is, azonban leginkább egy kisebb, vagy nagyobb birtok közepén elhelyezkedő villagazdaságot, pontosabban: lakóépületekből, gazdasági épületekből álló, különböző udvarokkal tagolt egykori majorságot takarnak.

Az antik útleírás Caesariana állomása a Savariát (Szombathelyet) Aquincummal (Óbudával) összekötő úton, a mérföldadatok alapján, valahová Veszprém környékére esik. Modern útikönyveink, bizonyítottan érezve, Balácával hozzák kapcsolatba az útleírás ezen állomását. A Balácán talált település nagysága, a kibontakozó földbirtok centrum jelentősége indokolhatná ezt az azonosítást, különösen, ha figyelembe vesszük annak lehetőségét is, hogy a balácai nagybirtok történetében tulajdonosváltás következett be, s az új tulajdonosra – esetleg a császárra – utalhatott a település Itinerarium Antonini-ben olvasható neve. E tetszetős feloldási lehetőség mellett azonban semmilyen adat, a kőemléket is beleértve, nem szól. Elégedjünk meg egyelőre azzal, hogy valahol a Savaria-aquincumi, a tartományt átlósan átszelő út mentén feküdt egy Caesariana nevű település, vagy megállóhely, amely egyelőre Nagyvázsony és Tótvázsony között keresendő.

A balácai földbirtok nagyságát is nehéz meghatározni. A szántóföldek, legelők egy részét is falakkal védték, nem annyira a védelem szempontjait, mint inkább a tulajdon elhatárolását tartva szem előtt. A 30-as évek feljegyzései, az 1986-os év száraz nyarán kisárgult lucernasávok ezeknek a nemesvámosi, veszprémfajszai határba hosszan átnyúló falaknak a maradványai, ill. ezekre a falakra vonatkoznak.

Amikor a balácai villa 8-9 ha-s, vagy 16 ha-s kiterjedéséről beszélünk, sohasem a földbirtok nagyságát értjük ezen, hanem a fallal körülvett birtokcentrum, a „majorság” területét ill., a falak melletti sávot is beleszámítva, közvetlen környezetét. A földbirtokhoz, a villaközponton kívül is, tartozhattak házak, kisebb települések, ezekről azonban alig árulkodik valami. Vannak épületekre utaló felszíni jelenségek, egy-egy újabban kiosztott ház hely közmű árkában átvágott – egyelőre nagyobb összefüggést nélkülöző – falak és vannak olyan karcolt feliratú téglák, amelyek a villa szükségleteit ellátó közeli tégláégető műhelyből származtak.

A fallal körülvett épületegyüttesről jóval több ismerettel rendelkezünk. Magyarország legjobban kutatott római villája mégis számos meglepetést tartogat még számunkra, s 1906-1926 közötti feltárásainak eredményei sok helyen hitelesítésre szorulnak.

A balácai feltárások történetét két szakaszra oszthatjuk. Az első 1906-tól 1926-ig tartott, a második 50 évnyi szünet után, 1976-ban kezdődött, és tart ma is.

Az első ásati szakaszt megelőző események 1904-ben döntő jelentőségűek voltak. Ennek az évnek novemberében (pontosan azon a napon, amikor a veszprémi múzeum a vármegyeházán megnyitotta első kiállítását) az eke a veszprémi káptalan tulajdonát képező Baláca puszta közelében falmaradványokat, falfestmény töredékeket forgatott ki. *Laczkó Dezső* piarista tanár, aki egyben a veszprémi múzeum első igazgatója volt, és segítőtársa, *Rhé Gyula* számára a leletek történelmi jelentősége nem volt vitás. Mindketten szorgalmazták az ásatiak mielőbbi megindítását azon a területen, ahol a különböző, felszínen látott mintegy 30-40 főépület és 100 melléképület nagy villagazdaságra engedett következtetni.

A földbirtok fallal körülvett központja valójában ennél kevesebb épületet foglalt magába még akkor is, ha az 1906-1926 között megtalált és 1976 óta kutató épületeknél valójában több, eddig ismeretlen építmény rejtőzik a szántott, vagy fűvel borított felszín alatt. A fennmaradó többi „halmozódás”, minden bizonnyal, a birtokközpont falán kívül eső, de még a birtokhoz tartozó műhelyeknek, a föld megmunkálásával, az állattartással kapcsolatba hozható kisebb házcsoporthoz, vagy a középkori templom körüli falnak lehetett a maradványa.

Az 1906-1926 között tartó ásatiak vezetője Rhé Gyula volt. A nagy kiterjedésű terület teljes megkutatására az idő és a pénz hiánya miatt nem kerülhetett sor, ill. a munka menetét a kor színvonalának megfelelő, általában csak az alaprajz megrajzolására törekvő, ásatiak iránti követelmények szabták meg. A gazdasági nehézségek miatt néha több éven át megszakított ásatiak évente csak néhány hétig tartott. Kutatóárkos rendszerrel a birtokcentrum határoló falain belül összesen 12 épületet sikerült 1926-ig megtalálni. Mivel a leletanyag különválasztására, különösen az ugyanabban az évben kutató több, kisebb épületnél nem került sor, funkciójuk meghatározása csak más villák, hasonló alaprajzot mutató épületek rokon vonásai alapján ill. az ókori szerzők tanácsainak figyelembevételével volt lehetséges.

A szabálytalan négyszögű területet körülölelő falon belül centrális helyet foglalt el az I. számú, igényes mozaikokkal és falfestményekkel díszített főépület, amelyet a tulajdonos, vagy a birtok bérlőjének lakóházával azonosíthatunk. A főépület körül, ill. a körítőfal mellett megfigyelt további épületeket Rhé Gyula a következőképpen határozta meg: (1. ábra)

II. épület – fürdő

III. épület – istálló

IV. épület – ?

V. épület – kapu

VI. épület – nem római?

VII. épület – bazilika?

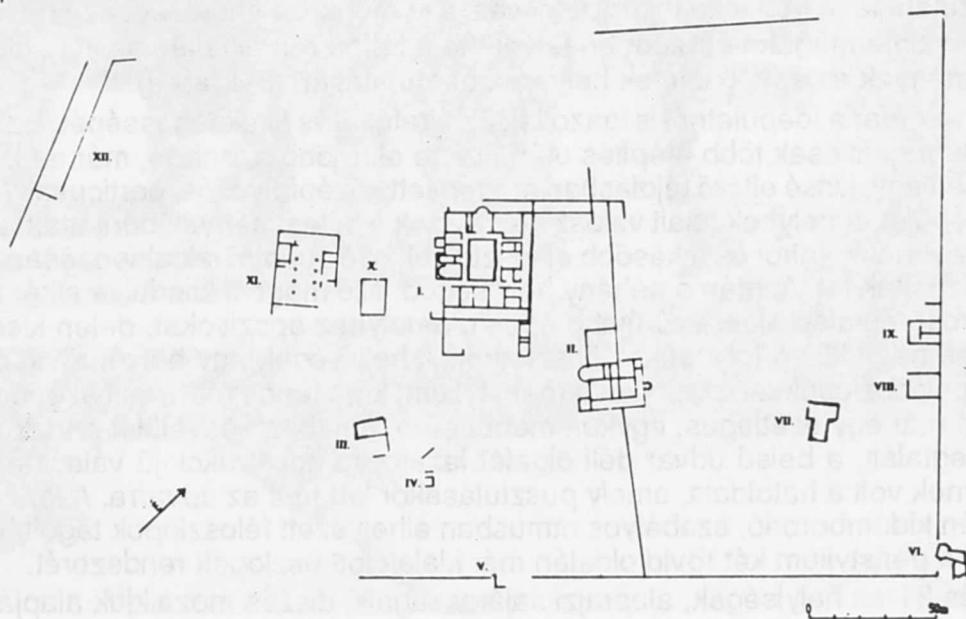
VIII. épület – konyha és nyári tartózkodóhely

IX. épület – kisebb lakóház

X. épület – gyülekezésre alkalmas középület

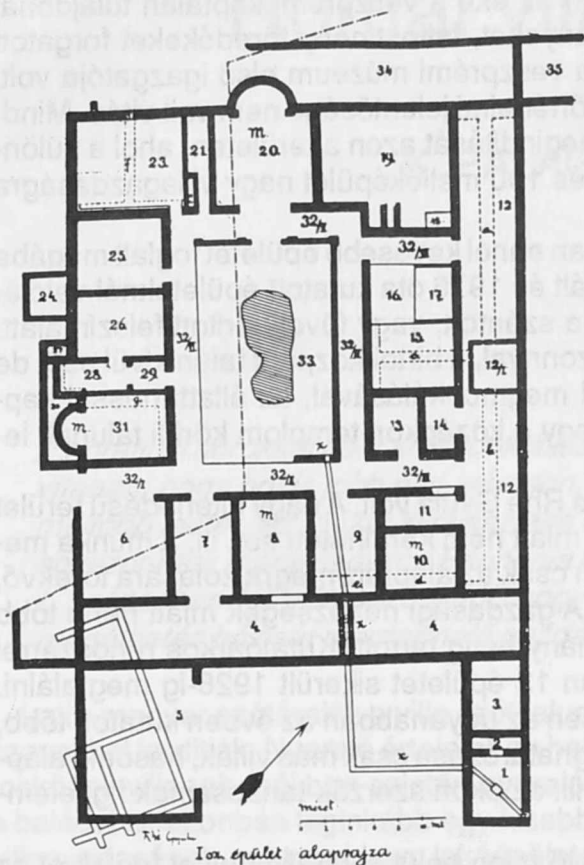
XI. épület – lakóház

XII. épület – folyosó

1. ábra: Rhé Gyula 1906—1926 közötti feltárásainak összesítő rajza

A főépület (I. épület – 1-2. ábra) helyiségeinek megnevezése is inkább spekulatív úton, mint a leletanyag figyelembevételével történt meg:

1. – nyári konyha
- 2., 21., 22., 27. – padlásfeljárt?, kémény?
3. – tartózkodóhely, lépcső
- 4., 12., 34. – folyosók, nyári és téli játszó-, és testgyakorlóhely
5. – mellékhelyiség
6. – személyzeti tartózkodóhely
7. – átjáró
- 8., 25., 26., 28., 29. – pontosabban nem meghatározott helyiségek
9. – nyári ebédlő
- 10., 11., 13., 14., 16., 17. – hálószobák
- 12/l., 24., 30. – fűtésrendszer kiszolgáló helyiségei, kemencék
15. – gyerekszoba
- 18-19. – éléstár és télikonyha gabonátárolóval
- 20., 31. – fogadótermek (?)
23. – téli étkező
32. – közlekedő folyosók
33. – atrium, impluvium „roncsaival”

2. ábra

A főépület alaprajza Rhé Gyula nyomán

A mozaikokat az alaprajzon is jelölt 8-as, 10-es, 20-as, 31-es helyiségekben találták meg, a falfestmények java pedig a 4-es és 12-es folyosók későbbi, az ásatások idejére már feltört, felszántott terrazzo padlói alól kerültek elő.

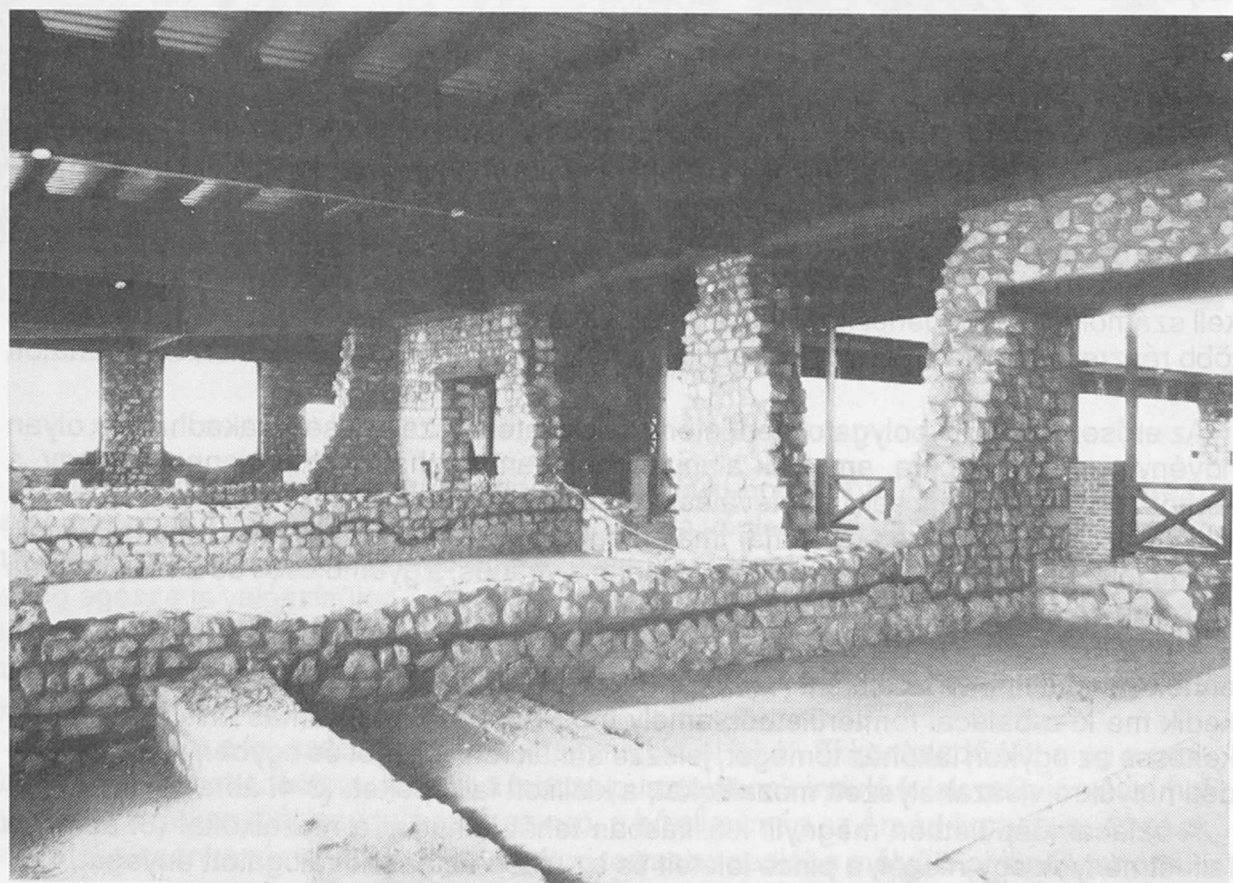
Az alaprajzzal kapcsolatos, a helyiségek funkcióinak meghatározásában, az építészettörténeti kérdésekben, valamint a mozaikok és a falfestmények keltezésében mutató bizonytalanságok vezettek végülis ahhoz, hogy megkezdődhessen 1976-ban legnagyobb dunántúli római villánk, Baláca hitelesítő újrafeltárása és teljességre törekvő kiegészítő kutatása. A kedvező földrajzi fekvés, a jó megközelíthetőség, az objektum jellege azután szinte magától értetődően felvetette a feltárt római falak, az itt talált mozaikok, falfestmények és egyéb leletek helyszíni bemutatását. (3-4. ábra)

Az első évek már a főépületnél is igazolták az újrafeltárás szükségességét. Ez az épület ismert alaprajzát csak több átépítés után nyerte el. Előbb azonban, már az I. század végén létezett egy, kissé eltérő tájolásban megépített középfolyosós, porticusos (?), több helyiséges épület, amelynek falait valószínűleg azok a falfestmények borították, amelyeket azután levettek a falról és a később elkészült folyosók padlóinak alapozásánál feltöltésként használták fel. Azután a néhány helyiségből álló magból kiindulva elkészült egy belső udvaros, téglalap alaprajzú újabb épület, amelyhez apszisokat, délen kisebb helyiségeket és nagy külső folyosókat illesztettek. A helyiségek egy belső, rövid oldalain mindenképpen oszlopokkal tagolt udvar (peristylum) köré rendeződtek. Itt azonban semmi sem utalt már egy esetleges, egykori medencére. A habarcsos felület annak a 70-es években megtalált, a belső udvar déli oldalát lezáró, fa konstrukciójú válaszfalat fedő falfestménynek volt a hátoldala, amely pusztulásakor leborult az udvarra. A falfestmény síkját enyhén kidomborodó, szabályos ritmusban elhelyezett féloszlopok tagolták, megtartva ezzel a peristylum két rövid oldalán már kialakított oszlopok rendszerét.

A 20-as és 31-es helyiségek, alaprajzi sajátosságaik, díszes mozaikjuk alapján valóban fogadóhelyiségek lehettek, bár a 31-es helyiség esetében a klasszikus példaktól való eltérő elhelyezésre tekintettel, kételyeink lehetnek.

3. ábra
A lefedett főépület ÉK-ről

4. ábra
Belső részlet a lefedett főépületből

5. ábra
Falfestményrészlet
gránátalma virágokkal

tileg bőrzacskóban őrzött érme is csak az 1970-es évek végén láttak napvilágot.

A 4-es folyosóból egy széles, vörös, faragott homokkő korláttal határolt lépcső vezetett a keleti kertbe, amelynek északkeleti sarokhelyiségeit és délkeleti sarkát az első ásató is megtalálta.

A személyzet tartózkodó helyének vélt, akkor padlózatlanak ítélt helyiség valójában törmelékkel betöltött, II. századi pince volt, amelyet a III. század eleji pusztulás után feltöltöttek. A vasveretes faajtó egy olyan pincébe nyílt, amelynek felszerelése amphorák-ból, gabonatarató edényekből, asztali és konyhaedényekből állt. A közvetlen felhasználásra szánt húskészletet kampókra akasztva szintén itt tárolták.

1976 óta a főépületen kívül további, korábban már ismert, két épületnél, a II-nál és a X-nél folyhattak kutatások. (1. ábra) Mindkettőnél sor került alaprajzi korrekcióra ill. újabb helyiségek meghatározása is lehetségessé vált.

A II. épület, fennállásának egyik szakaszában, valóban fürdő volt. Területén műhely nyomai is előkerültek.

A két helyiségből álló X. épület nagyobbik helyiségét a fűtőcsatornák nagyjából 6 egyforma részre osztották. A felmenő válaszfalak gerendavázak közé fogott vesszőfonattal készültek, s az így nyert szobák sokkal inkább voltak alkalmasak szálláshelynek, mint – ahogy korábban hitték – gyülekezésre alkalmas középületnek.

A légifelvételek, a geoelektromos mérések, a terepalakulatok alapján a korábban meghatározott 12 épületen és az 1976 óta kutatott újabb két épületen kívül még továbbiakkal kell számolnunk. Sok lehet közöttük a kőfalra alapozott, egy helyiséges, vagy deszkával több részre osztott fa ill. vályogfalú épület, amely elsősorban gazdasági funkciót láthatott el.

Az erősen szántott, bolygatott területen csak kivételes szerencsével akadhatunk olyan növényi maradványokra, amelyek alapján pontosan meghatározható lenne egy-egy, a körítőfalon belül ugyancsak fallal leválasztott kert, vagy udvar jellege, pedig igazán szemléletes csak úgy lehetne egy római „majorság” bemutatása, ha részben rekonstruált ill. felfalazott épületei mellett visszaállítható lenne a virágos, a gyümölcsös és a veteményes kert, vagy pl. a baromfiudvar is.

A főépület újrafeltárása után megkezdett helyreállító munka 1984-ben fejeződött be ennek az épületnek a területén. *Hajnóczy Gyula* tervei szerint egy olyan védőépület emelkedik ma ki a balácai romterületből, amely megjelenésében alkalmas arra, hogy érzékeltesse az egykori lakóház tömegét, jelezze annak rom jellegét és egyben védje az eredeti helyükre visszahelyezett mozaikokat, a kiállított falképeket. (3-4. ábra)

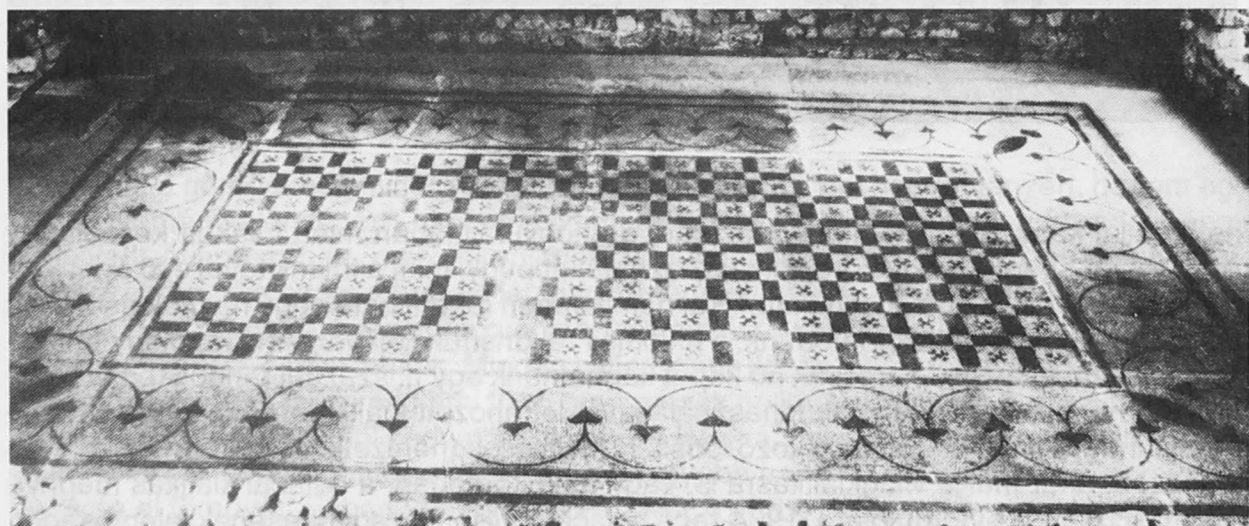
A balácai főépületben megnyílt kiállításban tehát láthatjuk a mozaikokat (6. ábra), a falfestmények egy részét, a pince leleteit és az újabb ásatások válogatott anyagát.

A balácai mozaikok főbb díszítő elemei háromszögekből, négyszögekből, körívekből állnak. E motívumok kombinációiból jöttek létre a fekete-fehér és a színes mezők, amelyeket sávos, kazettás, „futó kutya” motívumú, fonatos, vagy borostyánleveles (6. ábra)

kerettel zártak le. A balácai mozaikok leggyakrabban idézett díszítménye a 31. helyiség középemlékéje, amelyen gránátalma ágán fécánok helyezkednek el. Gránátalma bokor festett változatban a peristylum déli falának falképén is megjelenik. Itt azonban a gyümölcs helyett a virágzás, a kibontakozás állapotát szemlélhetjük. Abimbózó virágokat kontúrozott piros, sárgáspiros, néha kékekkel árnyalt színekkel festették meg. (5. ábra)

A fekete-fehér és a színes mozaikok keletkezése között nincs lényeges eltérés. Valamennyi a II-III. század fordulója körüli időszak terméke lehet.

A III. századi átépítések emlékének tarthatjuk a peristylumot elzáró válaszfal kert illúzióját keltő falfestményét és az épület északi falát fedő, féloszlopokkal tagolt stukkóborítását. A III. század végi, IV. századi falfestmények, amelyek egy lényegesen egyszerűbb dekorációs elképzelést őriztek meg számunkra, a pusztuláskor és a feltáráskor is részben még eredeti helyükön álltak. A balácai – méltán híres – falfestmények viszont ezeknél sokkal korábbiak. Már az I-II. század fordulóján elkészültek, s valószínűleg a villa gazdájának első lakóházát díszítették. Ebbe a csoportba tartozik az ún. vörös alapszínű falkép, amelynek középső medaillonjaiban császárszemléket, a Bakonyban ma is honos császárgombákat, fürjeket festettek meg, vagy az ún. fekete alapszínű falkép, amelynek közepén Dionysost, a bor és a mámor istenét gyermekként ábrázolták, szőlőlevelekkel, szőlőfürtökkel, maszkokkal körülvéve. A falfestmények valamivel későbbi csoportját alkotják a szüretelő jelenetes falfestmény töredékek. A létrán álló szüretelő alakban mindenképpen a lugasos szőlőművelés emlékét láthatjuk.

6. ábra
Mozaikpadló a főépületben

Ásatási eredményeink nyomán biztosan állíthatjuk, hogy a balácai földbirtokcentrum, ha nem is ebben az általunk ismert, III-IV. századra véglegessé vált formájában, létrejött már az I. század végén. A kisebb építkezések után nemcsak a főépület, hanem a gazdaság egésze is valószínűleg a III. században érte el legnagyobb kiterjedését, s erre az időszakra tehetjük virágkorát is. A IV. században valószínűleg csak a megőrzésre, a fenntartásra törekedtek. A század közepe utáni, vagy közepe körüli elfalazásokra a feltűnő igénytelenség a jellemző.

A gazdaságot a IV. század vége felé hagyhatták el lakói. Ekkor kezdődött meg a gazdaság épületeinek utóélete, amikor a lassan pusztulásnak induló falak még jó védelmet nyújtottak a Bakonyból lezúduló szél, az eső, a hó ellen még az Árpád-korban is. A házak tetőzetét a csonka római falak és az egykori terrazzo-padlóba mélyülő cölöpök tartották.

A több évszázadon át fennálló római telep temetői csaknem teljesen ismeretlenek. Néhány szórványos, késő római sírról szóló adaton kívül, valójában csak a villa egyik korai, II. századi tulajdonosának sírját ismerjük. A főépulettől kb. 700 m-re fekvő Likas domb

nevében hordozta már a kirablás tényét. A korarómai temetkezési szokások speciális változatát képviselő halomsír (7. ábra) Balácán egy teljesen megbolygatott kettős sírkamrát rejtett, amelyet egy csaknem 40 m-es átmérőjű, díszesen kiképzett körítőfalba foglaltak. A falak körül talált apró, felíratos kőtöredékek azoknak a szétvert és a szomszédos falvak építkezéseihez elhurcolt sírköveknek, esetleg oltároknek lehettek a maradványai, amelyeket a mauzóleumszerű sírépítmény körül állítottak fel. A sírkamra, az ahhoz vezető folyosó, a vörös homokkövekkel borított lábazat, a halom mérete rangos, itáliai síremlékeket, a nagy császármauzóleumokat jól ismerő építetőre utal. A balácai halomsírnak környező országokban is szokatlan, páratlannak mondható megjelenése a valószínűsít-

7. ábra
A halomsír feltárás előtt

hető itáliai kapcsolatokkal magyarázható, de hogy valójában miért csak itt készült egy ilyen típusú síremlék, egyelőre nem tisztázható, éppúgy, mint a tőlünk távol eső Trier környéki és a belgiumi, balácai halmunkkal némiképpen rokonítható nagy halmok esetében sem. A válasszal adósak maradunk, a halomsír rekonstrukciójával remélhetőleg nem sokáig! Helyreállításával nemcsak hű képet kaphatnánk egy II. századi rangos temetkezőhelyről, hanem adottságainak kihasználásával létrehozott kiállítótere alkalmas lehetne arra is, hogy római korról foglalkozó időszak kiállítások (nemzetközi kiállítások) színtere lehessen, akár már a világkiállításra is, vagy még korábban, a balácai kiállítás megnyitásának 10 éves évfordulójára, 1994-re! A balácai kiállítóhely együttesének jelentőségét, „felhasználhatóságát” valószínűleg nem szükséges külön hangsúlyoznunk!

JEGYZET

Rhé Gyula: A baláczai ásatások eredményei. (in: Balácza) Veszprém, 1912.

Thomas Edit: in: Römische Villen in Pannonien. Budapest, 1964.

Kelemen Márta: in: Magyarország Régészeti Topográfiája 2. A veszprémi járás. Budapest, 1969.

K. Palágyi Sylvia: A balácai kutatások története (1904-1976). in: Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 17. 1984.

K. Palágyi Sylvia: A balácai villagazdaság alaprajza az újabb megfigyelések tükrében. (in: Balácai Közlemények I. 1989.)

Megközelíthető: Veszprémből a Veszprém-tapolcai, vagy a Veszprém-csopaki úton Nemesvámoson ill. Veszprémfajszon keresztül.